

**Niklas Luhmann: DRUŠTVO
DRUŠTVA I. i II. Naklada BREZA,
Zagreb, 2011., 1164 str.**

Knjiga „Društvo društva“ I. i II. dio, predstavlja drugi dio opsežne trilogije teorije društva njemačkoga sociologa, pedagoga i pravnika, *Niklasa LUHMANN* (Lüneburg, 8.12.1927 - Oerlinghausen, 6.11.1998). Sadržajno, ovo djelo nastavlja se na prvi dio spomenute trilogije, na knjigu *Socijalni sustavi* (Soziale Systeme), 1984, u kojoj su dane temeljne odrednice teorije sustava. Treći dio trilogije su analize pojedinačnih funkcionalnih (pod)sustava društva od kojih je neke Luhmann objavljivao do svoje smrti kao *Privreda društva* (*Die Wirtschaft der Gesellschaft*) 1988, *Znanost društva* (*Die Wissenschaft der Gesellschaft*) 1990, *Pravo društva* (*Das Recht der Gesellschaft*) 1993, *Umjetnost društva* (*Die Kunst der Gesellschaft*) 1995, a neke su objavljene posthumno: *Religija društva* (*Die Religion der Gesellschaft*) 2000 i *Politika društva* (*Die Politik der Gesellschaft*) 2000.

Sva tri dijela ove opsežne teorije društva (*Soziale Systeme, Gesellschaft der Gesellschaft* i *analize pojedinačnih funkcionalnih podustava*) čine glavnu okosnicu Luhmannove teorije društva, najvažniji dio njegova životnog djela na kojem radi od 1969. godine dolaskom na novoosnovani Fakultet za sociologiju Sveučilišta Bielefeld.

„Društvo društva“ sastoji se od dvije knjige i obaseže ukupno 1164 stranice. Prvi svezak obaseže 515 stranica i pored autorova *Predgovora* (9-13) sadrži još tri poglavlja: 1) *Društvo kao socijalni sistem* (17-166); 2) *Komunikacijski mediji* (167-359) i 3) *Evolucija* (361-515). Drugi svezak obaseže 508 stranica i sadrži pored *Kazala pojmova*

- *Registra* (1005-1017), *Pogovora* vrsnoga prevoditelja ovoga djela gosp. Kirila Miladinova (1018-1023) još dva poglavlja: 4) *Diferencijacija* (525-757) i 5) *Samoopisi* (759-1149).

U *prvome svesku* Luhmann razrađuje svoju teoriju društva kao teoriju obuhvatnog socijalnog sustava koji u sebe uključuje sve druge socijalne sustave. U njegovu prvome poglavlju *Društvo kao socijalni sistem* Luhmann opisuje ponajprije glavne odrednice teorije društva sociologije i navodi glavne metodološke pristupe koji su korišteni u sociologiji. Potom objašnjava temeljne pojmove svoje teorije: *smisao* - bez kojeg ne može početi nijedna društvena operacija i koji predstavlja nit vodilju kroz cijelu teoriju. Smisao je „proizvod operacija koje se služe smislom“ (41). Iako je nevidljiv, beskrajn, neodrediv sklop upućivanja (49), smisao se u Luhmannovom shvaćanju očituje u tri univerzalne dimenzije (50-53): 1. *socijalna dimenzija* kao razlika uključenih i isključenih u društvo, 2. *dimenzija vremena* kao razlika prošlosti i budućnosti i 3. *materijalna dimenzija* kao razlika između unutra i vani kod označavanja vidljivih predmeta.

U poglavlju o *razlikovanju sistema i okolnog svijeta* Luhmann, koristeći se pojmom *autopojeze* (samotvorbe), koji preuzima od biologa Umberta Maturane, definira sustave kao autopojetične, a to znači da oni «ne samo svoje strukture već i elemente od kojih se sastoje proizvode sami u mreži upravo tih elemenata» (60). On smatra da autopojezu ne treba shvaćati kao proizvođenje nekoga «lika», nego je ona zapravo odlučujuće proizvođenje diferencije sustava i okolnoga svijeta. U tome smislu polazi se od postavke da je u procesu promatranja drugih oko sebe i u promatranju

sebe samoga potrebno uvijek polaziti od diferencije između činjenično danoga i eventualno mogućega.

U poglavlju *Društvo kako obuhvatni socijalni sistem* naznačuje da je društvo sustav, a njegova forma je razlikovanje sustava i okolnoga svijeta. A za određivanje obuhvatnosti društva kao socijalnog sustava postoje tri različite razine analize društva: 1) opća teorija sustava i u njoj opća teorija autopojetičnih sustava; 2) teorija socijalnih sustava i 3) teorija sustava društva kao posebnog slučaja socijalnih sustava (72). Temeljem tih analiza Luhmann dolazi do zaključka da društvo svoju obuhvatnost dobiva kroz autopojezu kojoj doprinose samo komunikacije i to sve komunikacije (90). A to dalje znači: u zatvorenom cirkularnom procesu, koji on naziva *autopojezis*, sustavi se komunikacijom samostvaraju, samoproizvode. U tome smislu društvo je autopojetični sustav koji svoju egzistenciju temelji isključivo na komunikacijama, što znači da su komunikacije moguće jedino ako postoje socijalni sustavi, odnosno da socijalni sustavi postoje isključivo zahvaljujući komunikacijama. Na taj način društvo nema niti može imati svoje geografske granice te, zahvaljujući komunikacijama, postaje svjetsko društvo, društvo bez adrese, bez granica.

Najveće značenje Luhmann pridaje komunikaciji. On u poglavlju posvećenom *operativnom zatvaranju i strukturalnoj sprezi* (poveznici) polazi od teze da je društvo komunikativno zatvoren sustav i da ono komunikaciju, koja je *totalno* (u svakoj operaciji) upućena na svijest, proizvodi komunikacijom i u tom smislu društvo može komunicirati samo u samome sebi, dakle ne sa samim sobom niti s okolnim svijetom. Na taj način dolazi do struktu-

ralne sprege komunikacije i svijesti koja se redovito omogućava jezikom (97).

Govoreći o *ekološkim problemima* Luhmann ukazuje ponovno na činjenicu da su ekološki problemi iznenadili sociologe i da za njih nisu imali primjerene odgovore, da su masovni mediji stapanjem pojmova *ekologija* (ecology) i *okoliš* (environment) stvorili veliku zbrku koju je moguće sagledati samo ako se forma sustava ekologija shvati kao «forma diferencije sustava i okolnog svijeta» (114).

Posebnu pozornost Luhmann posvećuje pojmu *kompleksnost*. Ona „nije operacija, nije dakle ništa što neki sustav čini ili što se u njemu zbiva, nego je jedan pojam promatranja i opisivanja, uključujući samopromatranje i samoopisivanje (120). U tome smislu Luhmann ističe da operativno zatvoreni sustavi društva razvijaju vlastitu kompleksnost i da upravo na temelju povezanosti između njih kao operativno zatvorenih sustava i evolucijske težnje sustava da organiziraju vlastitu kompleksnost dolazi do toga da sustavi organiziraju vlastitu autopojezu (samotvorbu). Stoga Luhmann na istome mjestu u određivanju pojma *kompleksnost* navodi da kompleksnost nije operacija, da ona nije ništa što neki sustav čini ili što se u njemu zbiva, nego je ona zapravo pojam promatranja i opisivanja (uključujući i samopromatranje i samoopisivanje).

Svoje određenje *svjetskoga društva* Luhmann temelji na analizi pojma svijeta kojim su se koristila sva dosadašnja društva u povijesti, počevši od grčkoga *polis*a preko latinskoga *civitas* pa sve do modernog doba kada se uviđa da se ne može iz jednog mjesta vladati tada upoznatim svijetom, pa se društvo počinje shvaćati u granicama moguće političke vlasti (regionalno) (128).

Za Luhmanna *svijet* je «ukupni horizont svega smisaonog doživljavanja, bilo da se usmjerava prema unutra ili prema vani, a u vremenu prema naprijed ili natrag» (135). Stoga se u kontekstu suvremene globalne komunikacije može govoriti o *svjetskom društvu* kojega se u teoriji sustava shvaća kao zatvoreni operativni autopojetični socijalni sustav koji u sebe uključuje sve komunikacije, dakle društvo koje može komunicirati samo u sebi i kroz sebe i na taj se način događati (stvarati).

Prvo poglavlje Luhmann završava govorom o *racionalnim standardima* kojima su se ljudi koristili tijekom povijesti pri čemu je dolazilo do veoma različitih definiranja pojma racionalnosti. No za njega *sistemska racionalnost* znači «izložiti jedno razlikovanje, naime razlikovanje sistema i okolnoga svijeta, realnosti te ga na njoj testirati» (162). Nasuprot dosadašnjim shvaćanjima da društvo čine pojedinačne osobe, Luhmann nudi sasvim novu paradigmu koju objašnjava u drugome poglavlju pod naslovom *Komunikacijski mediji*, a koja glasi: društvo se ne sastoji od pojedinačnih osoba, nego od komunikacija. U poglavlju *Medij i forma* on navodi da je komunikacija sinteza triju selekcija i da se sastoji od informacije, priopćenja i razumijevanja i da je svaka od tih komponenti u samoj sebi kontingentna pojava (koja se može, a ne mora dogoditi) i koja je time nevjerovatna (169). Stoga komunikacijski sustavi konstituiraju sami sebe razlikovanjem medija i forme. Zapravo, Luhmann smatra da su komunikacijski mediji diferencija medijskog supstrata i forme i da je komunikacija moguća samo kao procesiranje te diferencije (173-174). Uz to u poglavlju *Mediji širenja i mediji uspjeha* Luhmann napominje da društvena komunikacija

stvara različite medije/forme, već prema tome koji problem treba riješiti (179) te u tom smislu pravi razliku između *medija širenja* koji određuju i proširuju krug primatelja neke komunikacije i *medija uspjeha* koje naziva *simbolički generalizirani komunikacijski mediji* (180).

Govoreći o *jeziku* Luhmann kaže da je jezik osnovni komunikacijski medij «koji jamči regularnu autopojezu društva koja računa s nastavljanjem», što znači da autopojeza nekoga komunikacijskog sustava nije moguća bez jezika, «premda, kada je omogućena, dopušta nejezičnu komunikaciju» (182). U svakom slučaju jezična komunikacija ima svoje jedinstvo u kodiranosti da/ne, što znači da je autopojeza komunikacije zajamčena binarnim kodom, odnosno za kodiranu komunikaciju ne postoji kraj, ona se uvijek nastavlja tako da se prihvati ili odbije (196-202).

U poglavlju *Religijske tajne i moral* Luhmann govori o tome da već u najjednostavnijim društvima postoje mjere koje razvijaju jezični kod u dvama različitim smjerovima: jedan smjer je primjena koda na *zabranu komuniciranja* koje se pojavljuje kao nužnost *tajnosti*, i njih on uračunava religiji, dok drugi smjer komunikacije dobiva oznaku *tabua*, koji je dostupan komunikaciji. Daljnje kodiranje nastavlja se u *moralnom kodu* koji objašnjava što treba, a što ne treba prihvatiti (204). Početke religije Luhmann shvaća kao semantiku i praksu koja se temelji na razlikovanju prisnoga (poznatog) i neprisnoga (nepoznatog), odnosno pojavu nepoznatog u poznatom čineći nedostupno dostupnim. Rješavanja problema komunikacije nalaze se u simbolima, u obredima.

Govoreći o *pismu* Luhmann naglašava da jezik nastaje kao medij usmene komuni-

kacije i vezan je međusobnu interakciju članova društva, dakle za komunikaciju u području poznatog (220), dok pismo nastaje kao medij pisane komunikacije u području nepoznatoga i ono omogućava da se sadržajem neke poruke upozna više osoba koje se međusobno ne poznaju (224). S pismom, zapravo, počinje telekomunikacija, «komunikativna dosežnost onih koji su prostorno i vremenski odsutni», a što se posebno pojačava pojavom tiska te posebno elektroničkih medija (226). U poglavlju o *simbolički generaliziranim medijima* Luhmann govori o njihovoj funkciji, diferencijaciji, strukturi i samovalidiranju, te na kraju poglavlja govori o moralnoj komunikaciji i posljedicama za evoluciju sustava društva koju mogu imati medij (276-358)

U trećemu poglavlju *Evolucija*, odmah na početku, u potpoglavlju pod naslovom *Stvaranje, planiranje i evolucije* Luhmann evoluciju objašnjava *paradoksom vjerojatnosti nevjerojatnoga* (363). Za njega *sociokulturna evolucija* započinje time što se nevjerojatnost preživljavanja izoliranih jedinki ili izoliranih porodica transformira u (manju) nevjerojatnost njihove strukturalne koordinacije, a to zapravo znači da «evolucija malu vjerojatnost nastanka transformira u visoku vjerojatnost održanja» (364). Luhmann je mišljenja da se teorijska arhitektura teorije evolucije ne sastoji više u teoriji napretka, nego u teoriji strukturnih promjena, to znači da u razvoju društva neke strukture mogu postati suvišne, one nisu nešto «čvrsto» i nepromjenjivo ili stalno. One su «uvjeti autopozije društva», one ne postoje apstraktno, nego su vezane za vrijeme i prostor (378). U tom smislu on govori o *sistemskoteorijskim osnovama* svoje evolucijske teorije uz

naznačivanje temeljnih značajki neodarvinističke teorije evolucije. Koristeći se Darwinovim pojmovima *varijacija* (kojom se variraju elementi komunikacije) i *selekcija* (koja se odnosi na očekivanja koja upravljaju komunikacijom) on uvodi i treći pojam: *restabilizacija* (koja se odnosi na stanje sustava koji evoluiraju nakon provedene selekcije, bilo pozitivne, bilo negativne) (395). I varijacija i selekcija postoje dok postoji sustav. U svemu je zapravo riječ o razlaganju «paradoksa vjerojatnosti nevjerojatnoga».

U zadnjemu dijelu trećega poglavlja Luhmann se osvrće na *evoluciju ideja* (467-484) zatim na *evoluciju djelomičnih sustava* (484-494) i razrađuje *odnos evolucije i povijesti* (494-500) te na poseban način govori o *pamćenju* (500-515). Prema toj teoriji društvo je «rezultat evolucije».

U *drugome svesku* Luhmann nastavlja razrađivati svoju teoriju društva kao teoriju obuhvatnog socijalnog sustava koji u sebe uključuje sve druge socijalne sustave. Četvrto poglavlje pod naslovom *Diferencijacija* započinje govorom o *diferencijaciji sistema* uz napomenu da se sociologija od samih svojih početaka bavi diferencijacijom i da se tim pojmom pokazuje, odnosno uspostavlja jedinstvo diferentnoga (527). Za Luhmanna je proces diferencijacije, koji može započeti bilo gdje i bilo kada, „rekurzivno stvaranje sistema, primjena systemske tvorbe na njezin vlastiti rezultat“, pri čemu se onaj sustav u kojemu izdiferenciranjem nastaju drugi sustavi rekonstruira daljnjim razlikovanjem djelomičnog sustava od okolnoga svijeta (530). Tim se analiza društva preustrojava sa sheme dio/cjelina na shemu sustav/okolni svijet.

U drugome poglavlju *Forme diferencijacije sistema* u kojem Luhmann kao i u prvome

svesku polazi od stava da je forma uvijek „razlikovanje koje odvaja dva područja“, a to zapravo znači da sam pojam sustava označava „razlikovanje sustava i okolnoga svijeta“ (539). U tom smislu o formi diferencijacije sustava govori se uvijek onda kada je sa stajališta jednoga djelomičnog sustava sasvim prepoznatljivo što jest neki drugi djelomični sustav i kada djelomični sustav tom razlikom određuje sebe. Do sada se, prema Luhmannu, mogu utvrditi četiri različite forme diferencijacije: 1. *segmentarna diferencijacija*, 2. *diferencijacija prema središtu i periferiji*, 3. *stratifikacijska diferencijacija* i 4. *funkcionalna diferencijacija* (542).

U daljnjem tekstu pod naslovom *Inkluzija i ekskluzija* Luhmann pojam socijalna integracija zamjenjuje razlikovanjem inkluzija/ekskluzija, pri čemu inkluziju shvaća kao formu „čija je unutarnja strana (inkluzija) označena kao šansa socijalnog uvažavanja osoba, a čija vanjska strana ostaje neoznačena“ (549). A to dalje znači da inkluzija postoji samo ukoliko je moguća ekskluzija, za što, navodi Luhmann, kao najbolji primjer služe „nedodirljivi“ indijske kastinske hijerarhije. Posebnu pozornost autor pridaje opisu *segmentarnih*, tj. primitivnih, arhajskih *društava*, u kojima se segmentarna diferencijacija događa kada se društvo raščlanjuje na principijelno jednake djelomične sustave koji uzajamno jedan drugome predstavljaju okolne svjetove (550). Sasvim drukčije je kod *stratifikacijske diferencijacije* koja nastaje na prijelazu iz segmentarnih u stratificirana društva. Govoreći o *središtu i periferiji* autor naglašava kako predmoderne razvijene kulture upotrebljavaju stratifikacijsku diferencijaciju i diferencijaciju središte/periferija, koja se međutim u svojim po-

čecima nalazi u segmentarnim društvima (585). Evolucijom društva nastaju također i *stratificirana društva* u kojima diferencijacija počiva na razlikama u rangu (599). Međutim, Luhmann formu diferencijacije stratificiranih društava ne temelji na razlikovanju u posjedovanju i raspolaganju materijalnih i nematerijalnih koristi, nego na „unutarsistemske diferencijaciji društva“, a to znači na tome da se djelomični sustavi društva „pod gledištem neke razlike u rangu“ izdiferenciraju u odnosu spram drugih sustava svojega unutar društvenog okolnog svijeta (604). Na taj način u daljnjem evolucijskom slijedu dolazi do *izdiferenciranja funkcijskih sistema* čime se funkcionalna diferencijacija pojavljuje kao krajnje nevjerojatan proces (622), a što autor obrazlaže na funkcionalnom diferenciranju zapadnoeuropskih društva naglašavajući da se u tom slijedu došlo do nastanka modernoga društva koje Luhmann naziva *funkcionalno diferencirano društvo*. Stoga je za njega funkcionalna diferencijacija najradikalnija forma u kojoj djeluje pravilo stalne povezanosti između izdiferencijacije i interne diferencijacije nekog sustava (653). Na to se nadovezuje Luhmannovo izlaganje o autonomiji funkcionalno diferenciranih sustava i njihovim strukturalnim spregama kao i o iritacijama i vrijednostima. Iritacije nastaju prijelazom sustava na formu funkcionalne diferencijacije i one uvijek označavaju stanja samoga sustava kojemu ne odgovara ništa u okolnome svijetu (691). Promatrano iz perspektive današnjega funkcionalno diferenciranog društva vidljivo je da se broj povoda za iritacije iz okolnoga svijeta sve više povećava, a što se može vidjeti barem u tri sljedeća primjera: 1. u odnosu na ekološke probleme, 2. u odnosu na povi-

šenje broja stanovnika i njihovu mobilnost kao i 3. u odnosu na sve snažnije procese individualiziranja (697).

Naravno da uznapredovalo funkcionalno diferenciranje društva dovodi i do određenih problema na svjetskoj razini. Te *društvene posljedice* funkcionalnog diferenciranja kojim se uvijek proizvodi novi sustav i njegov okolni svijet, moguće je prepoznati npr. u zakazivanju ekonomskog sustava koji se nalazi pred problemom pravedne raspodjele dosegnutog blagostanja. Stoga se o tim problemima koji nastaju izdiferenciranjem novih sustava i nastajanjem njihovih novih okolnih svjetova autor bavi u poglavljima *globalizacija* i *regionalizacija*, posebno kroz analizu funkcionalno diferenciranog svjetskog društva.

U ostalim poglavljima ovoga dijela Luhmann se bavi pitanjem *interakcijskih sistema* koji prema njemu ne nastaju izvan društva da bi kao gotove tvorevine ušle u društvo, nego su temeljem toga što koriste komunikaciju na kodu prisutno/odsutno uvijek provedba društva u društvu. Govoreći o *organizacijskim sistemima* kojima se na duže vrijeme osigurava sinkronizacija (724) Luhmann naglašava da tu nije riječ o univerzalnome fenomenu svakoga društva nego o evolucijskom postignuću koje pretpostavlja visoku razinu razvoja. Kad je riječ o *protestnim (socijalnim) pokretima* on je mišljenja da oni uvijek pokušavaju organizirati pokrete društva protiv društva te u tom smislu traži odgovor na pitanje kako je sve to moguće. A moguće je zapravo stoga što je moderno društvo našlo formu autopojezbe s kojom promatra samo sebe: u samome sebi *protiv* samoga sebe (754).

U petome poglavljju *Samoopisi* tema je društvo društva uz napomenu da „nijedno društvo svojim operacijama ne može

dohvatiti samo sebe“ (761). Ono, smatra Luhmann, nema adrese, nije ni organizacija s kojom bi se moglo komunicirati. Međutim, pošto u sustavu postoje imaginarnne konstrukcije jedinstva sustava koje on naziva „samoopisi“ sustava i koje omogućavaju da se u društvu „komunicira ne s društvom, ali zato o društvu“, pri čemu se samoopisivanje shvaća kao *kognicija*, nakon čega Luhmann govori o odnosu subjekta i objekta.

Posebnu važnost autor poklanja *samopromatranju sistema*, odnosno na njegovo promatranje svoje vlastite komunikacije, kao i *samoopisivanju sistema*. Samopromatranje i samoopisivanje za Luhmanna su uvijek komunikativne operacije, što znači da oni postoje u „dogadajnom sklopu sistema“ (775). Svoje teorijske postavke Luhmann provjera kroz ponovno razmatranje tjelka funkcionalnog diferenciranja u zapadnoeuropskim društvima, ograničavajući se pri tome samo na opisivanje samoopisivanja društva u staroeuropskoj tradiciji, razmatrajući to kroz nekoliko poglavlja u kojima, baveći se semantikom stare Europe (784-840), govori o *ontologiji, cjelini i njezinim dijelovima, politici i etici*, zatim o *tradiciji škole* te o hijerarhijskoj stratifikaciji i diferencijaciji središte/periferija, osvrćući se pri tome na razdoblje od *barbarstva do samokritike*. Važan dio u ovoj raspravi Luhmann posvećuje *refleksivnoj teoriji funkcijskih sustava* (840-862), zatim *suprotnostima u semantici medija* te odnosu *prirode i semantike* (862-873).

U poglavljju pod naslovom *temporaliziranje* on govori da novi vijek mijenja pojmove o vremenu „kojima opisuje svijet i društvo u svijetu“ (873) te napominje kako se u renesansi, kad je riječ o historijskome (društvenome) vremenu, počinje

razlikovati sadašnjost i prošlost, da bi se u modernom dobu sadašnjost promatralo kao jedinstvo *diferencijacije prošlosti i budućnosti* (880). U razmatranju europske povijesti Luhmann govori o *univerzaliziranju morala* koje nastaje usporedo sa subjektiviranjem semantike čovjek/individuum/osoba, zatim o *razlikovanju „nacija“* čija amortizacijska semantika ne počiva na funkcionalnoj nego na segmentarnoj diferencijaciji (907), te o klasnome društvu. U XVII. Poglavlju govori o *paradoksu identiteta i njegovo razlaganje razlikovanjima* naglašavajući da funkcionalno diferenciranje tjera izdiferencijaciju pojedinačnih djelomičnih sustava društva u „krajnost potpune, vlastite, autopojetične autonomije“ (928-945).

U završnom dijelu ovoga drugoga sveska (946-997) Luhmann govori o modernizaciji, informacijama, masovnim medijima; njihovoj selekciji samoopisivanja te naposljetku reflektiranoj autologiji: sociološkom opisivanju društva u društvu, napominjući da pri tome treba polaziti razlikovanja strukturalnih i semantičkih pitanja, ali i da se u obama pogledima mora poći od uvida da se opisivanje sustava društva može odvijati samo u sustavu, samo sredstvima sustava i uvijek samo posve malim dijelom njegovih operacija. U tom smislu i sociologija kao djelomični sustav djelomičnog sustava znanost mora, smatra Luhmann, računati s konkurencijom (985).

Govoreći u posljednjem poglavlju o *takozvanoj postmoderni* (998-1004) Luhmann naglašava da temeljem izvršenih strukturalnih promjena u suvremenom svijetu nije prikladno govoriti o postmoderni kao zasebnoj razdoblju nakon moderne, jer se ni po čemu ne mogu prepoznati

postulirane cezure temeljem kojih bi bilo moguće odrediti prijelaz iz jedne u drugu epohu. Mišljenja je da bi ispravniji put bio dinamiziranje razumijevanja modernog društva zajedno s njegovim opisivanjem, jer postmoderna proturječi samoj sebi: ako je istinita, neistinita je. Jer paradoksalnost je ortodoksija našega vremena (999). Knjigom *Društvo društva* I. i II. dio, Luhmann je uspio stvoriti teoriju društva kao «teoriju obuhvatnog socijalnog sustava koji u sebe uključuje sve druge socijalne sisteme». Tim originalnim teorijskim pristupom, iznesenim u ovoj knjizi, on je sociologiji podario jedno sasvim novo polazište za «kritičko promatranje» društvenih sustava, čije postojanje gotovo nitko više ne dovodi u pitanje (*Es gibt Systeme!*).

Temeljna Luhmannova postavka glasi: Društvo se sastoji od tijekom povijesti izdiferenciranih funkcionalnih sustava, od kojih su najvažniji politika, privreda, pravo, znanost, religija i umjetnost. Svojim stavom da funkcionalno izdiferencirani sustavi predstavljaju jedan drugome okolinu, on je u potpunosti preokrenuo dotadašnje tradicionalno polazište da je sociologija znanost «o djelovanju osoba i grupa u društvu».

Društvo, prema Luhmannovom shvaćanju, nije zbir pojedinačnih ljudi nego zbir komunikacija. Ono, dakle, nema nekoga «zajedničkog praroditelja od kojeg bi moglo nastati», nego svoje postojanje može zahvaliti isključivo procesu komunikacije koja se odvija kroz općepoznate medije kojima se koriste članovi navedenih sustava, a to su: *jezik, pismo, elektronski mediji i moral*.

A to zapravo znači da društvo neprestano nastaje i održava se iz samoga sebe, iz komunikacije svojih sastavnih, autopoje-

tičnih (samotvorbenih) sustava, odnosno ono nastaje i opstaje upravo u svojoj cirkularnosti. Riječ je o tome da društva elemente od kojih se sastoje sami proizvode i reproduciraju.

Knjiga *Društvo društva* pruža cjelovit uvid u središnje aspekte modernoga društva. U njoj Luhmann obrađuje na sasvim novi način sve važne sociološke teme koristeći se pri tome svojom vlastitom operativnom terminologijom.

Potrebno je naglasiti da je gosp. Kiril Miladinov kao prevoditelj s njemačkoga na hrvatski uspio svojim izvrsnim prijevodom gotovo neprevodivih Luhmannovih pojmova koje je Luhmann „kovao“ samo za svoju teoriju, ponuditi veoma čitljiv i razumljiv tekst kojim se, istina, mogu služiti ipak samo oni koji žele i hoće o društvu društva, o njegovoj autopoezi i komunikacijama, razmišljati na jednoj višoj teorijskoj razini.

Nakladnik je izdavanjem ovoga vrijednog dvosvečanog djela podario suvremenoj hrvatskoj sociološkoj, ali i općenito društvenoj znanosti jedno veoma vrijedno i značajno djelo koje će zacijelo poslužiti u već započetim diskusijama o procesima funkcijskoga diferenciranja modernih društva, a time i hrvatskoga društva, uvažavajući pri tome i sve činjenice postojanja preostalih procesa segmentarnih diferenciranja tradicionalnih društava.

Ivan Markešić

**Ankica Čakardić (ur.):
PRIVILEGIRANJE RUBOVA.
INTERVENCIJE I PRILOZI
FEMINISTIČKOJ
EPISTEMOLOGIJI**

**Centar za ženske studije, Hrvatsko
filozofsko društvo, Zagreb, 2010, 268
str.**

Zbornik *Privilegiranje rubova. Intervencije i prilozima feminističkoj epistemologiji* objedinjuje sedam priloga feminističkoj epistemologiji. Napisale su ih šest autorica koje na različite načine propituju određene teme iz područja rodnih ženskih studija kroz feministički epistemološki diskurs.

Prvi prilog Ankice Čakardić *Um i spol. Kontingencija feminističkoga koncepta socijalne epistemologije* govori o rodnom uvjetovanju spoznaje i pripisivanja znanja te potrebi dekonstruiranja znanstvenih konceptata i paradigmi koje teoriju spoznaje postavljaju u kontekst „samorazumljivih“ „neutralnih“ i „objektivnih“ kategorija. U tom smislu najprije analizira i kritizira poistovjećivanje subjekta spoznaje sa čovjekom kao u pravilu pripadnikom muškog roda čime se problematika odnosa pojedinačnog i općeg, kao i „bića povijesti“ (muškarca) te „bića prirode“ (žene) odnosno sveukupnog postavljanja opreka muškog i ženskog roda uspostavlja kao legitimno načelo uređenja svijeta, kao i temeljni koncept epistemologije. Problematizirajući u drugom dijelu feminističku esencijalističku kritiku liberalnog načela, domet isticanja razlika istaknutih u postmodernizmu, kao i specifičnost ženske reprodukcije koja tvori „osobito ženstvo“, Čakardić najprije ističe važnost pristupa Carol Pateman koji uvodi „osobito ženstvo“ u političko polje kao politič-